

מחקרים בעברית החדשה ובמקורותיה

העורך

משה פלורנטיין

האקדמיה ללשון העברית

**סדרת אסופות ומבואות בלשון, יד
בהוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית**

עורך הסדרה: משה בר-אשר

תוכן העניינים

ז	עם הספר
יא	הקדמה
טו	על שאול אלוני

מערכ העברית לתחייתה

3	על סדר אותיות האלף-בית העברי	דן בקר
	דוחק החרוזה ודוחק המשקל בחיבור "תיקון השגות"	רעיה חזון
10	לאדניה	
26	פעולות דיבור של אזהרה ושל איום בלשון המקרא	פנינה טרומר
	וְהַכְנִיעַנִי אֶז בְּאַרְץ: על לשונות ארץ ישראל בתקופה	שלמה יזרעאל
34	הכנענית	
42	שְׁעָה – שְׁעוֹת: פרט וכלל	חיים א' כהן
53	ג'מוס והשמות הנרדפים לו	חזי מוצפי
	מגורנות יהודה ומיקבי שומרון – ענייני מילון ודקדוק:	משה פלורנטיין
65	א. "תשקיל" שומרני ורשימות של סופרים יהודים	

העברית בת זמננו – שיח וסגנון

77	תכנון לשון בישראל	עוזי אורנן
87	לשון השופטים: הביטוי עובר ל-	משה אזר
	ההתאם כמבחין מהותי מרכזי בניתוח יחסי התלות	עמנואל אלון
96	התחביריים	
109	על סדר, שעבוד וחופש	מירה אריאל
117	הגה המעבר y בנטיית העתיד בעברית הישראלית	שמואל בולוצקי
	"מה רציתי להגיד?" פועלי תפיסה ואמירה בעברית	אסתר בורוכובסקי
125	הדבורה – משימוש מילולי לשימוש פרגמטי	בר אבא

138	חושבים עליי – משמע אני קיים	רינה ברוך
151	”סתאאם”: שמירת עקביות בשיח	יעל זיו
160	בין רצף נרטיבי לשיתוף פעולה בין דוברים	אילאיל יציב
177	סמנטיקה ופואטיקה של כוח	תמר סוברן

שְׁוֹעָה – שְׁוֹעוֹת: פֶּרֶט וְכֹלֶל

חיים א' כהן

זיכרון לשאול אלוני ז"ל
מוקיר הלשון העברית
מחקרה וחוקריה

צורתה של המילה שְׁוֹעָה, על ניקודה זה, ידועה לכאורה ואינה מעוררת שאלה. כך היא מוכרת ליודעי עברית, כך היא מנוקדת במילונים ובשאר ספרי שימוש, וכך היא ידועה גם בטקסטים מנוקדים – מהם טקסטים קלאסיים כסידור התפילה, שבו היא מופיעה לא מעט, בעיקר בפיוטים המשולבים בו.

המילה מקראית היא, אלא שבמקרא לא מצאנוה אלא בצורת הנסמך ובנטייה: "קוֹל שְׁוֹעַת בַּת עַמִּי" (ירמיהו ח, יט); "וְשְׁוֹעַתִּי לִפְנֵי תְבֵא" (תהלים יח, ז); "וְתַעֲלֵ שְׁוֹעֲתָם" (שמות ב, כג) ועוד. צורות נטויות אלו מאפשרות שחזורה של יותר מצורת נפרד אחת: שְׁוֹעָה הידועה (על דרך מְלִכָּה – מְלִכְתִּי), שְׁוֹעָה (על דרך רְוָחָה – רְוָחְתִּי; והשווה זיווג מילים זה במקרא: לְרְוָחְתִּי לְשְׁוֹעַתִּי [איכה ג, נו]), ובדרך רחוקה של לכאורה אף שְׁוֹעָה (על דרך חֲשֵׁכָה – חֲשֵׁכְתִּי).¹

ואולם מה שלא נמצא במקרא, צורת נפרד מפורשת שוּעָה, כבר נמצא בספרות חז"ל, וכך אנו קוראים למשל בספרי דברים, כו (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 39): "עֲשֵׂרָה לְשׁוֹנוֹת נִקְרָאת תְּפִלָּה – זַעֲקָה שׁוּעָה נִאֲקָה" (ומקבילות בדברים רבה ב, א ובמדרש תנחומא ואתחנן, ו). אלא שעדיין אין בזה כדי להכריע באשר לצורת המילה. בטקסטים טובים מנוקדים של ספרות חז"ל, והמשנה בראשם, לא מצאנו צורת נפרד זו.

עדויות לניקודה של הצורה שוּעָה, וממילא לדרך הגייתה, אנו מוצאים בפיוט, בעיקר בפיוטים שמצאו את דרכם אל סידורי תפילה ומחזורים, ואלו כידוע מנוקדים. ואכן כבר ציין אלדר למילה זו בחיבורו על המסורת הקדם-אשכנזית (ב, עמ' 142)

* מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 1084/07).

1. את כל הצורות האפשריות הללו העלה בן-דוד (עמ' 236), והעדיף מהן את הצורה שְׁוֹעָה. ר' הערה 10 להלן.

והראה שהצורה שְׁוֹעָה היא לברדה המהלכת במחזורי אשכנז בני המאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה. נביא כאן ממה שהביא ונוסיף עליו מובאות אחרות וגם מן המצוי בזה בסידורים ומחזורים בני הדורות האחרונים, מהם מחזורים שיצאו לאור במהדורות מדוקדקות:²

א. בסליחה "אלהים אין בלתך" לזכריה (איטליה, המאה התשיעית), הנאמרת בקרב האשכנזים בעשרת ימי תשובה: דְּרִשְׁנוּךָ בְּחִין וְשׁוֹעָה / יְהִי הַרְצָה לָנוּ בְּזוֹ הַשְׁעָה / וְתִחַנְנוּנוּ יְיָ שְׁמֵעָה. כך, שְׁוֹעָה, מנוקד בטופסי סליחות מהלכים, כך בסליחות המוגהות מהדורת בער (עמ' 76, 182), וכך ניקד גם דניאל גולדשמידט בהעמידו את מהדורת הסליחות המתוקנת שלו.³ יציין שסליחה זו מצויה גם בסידורי התפילה לימות השנה (בסליחות לשוכבי"ם ת"ת), וכך, שְׁוֹעָה, ננקד גם בהם.⁴ זו הצורה גם במחזורים כ"י לונדון (המוזאון הבריטי Add. 27205) וכ"י ברלין (הספרייה הממשלתית Or 2° 15), ושם שְׁוֹעָה, וכטיב המסורת הזאת שאין בה הבחנה בין קמץ לפתח. שְׁוֹעָה אף במחזור נירנברג בן המאה הארבע-עשרה (ב, עמ' 233a). עוד ראוי להוסיף ששורה זו, שהיא המסיימת את הפיוט, נאמרת על ידי שליח הציבור בקול, ויש בה אפוא גם מסורת נשמעת.

ב. בפיוט "אֵימִיךָ נשאתי" למשלם בן קלונימוס לשחרית של יום הכיפורים: מְלַךְ⁵ מְאֻזֵּן שְׁוֹעָה / לְעֵמּוֹ מִחֵישׁ יְשׁוֹעָה. כך במחזורים המצויים, וכך אצל גולדשמידט (יו"כ, עמ' 125). כך ניקד גם היידנהיים במחזורו (יו"כ, לה ע"ב), וכך גם במחזור ורמייזא (ב, עמ' 79; אלא שכאן דגש בוי"ו: שְׁוֹעָה).⁶ גם כאן יש לציין ששורה זו אומרה שליח הציבור בקול רם.

ג. בסליחת "אמונת אומן" למנחה של יום הכיפורים: שׁוֹמֵעַ שְׁוֹעָה וְאֶנְקָה. אף זו כך היא במחזורים המצויים שלא השמיטו מתפילות יום הכיפורים את הסליחות, וכך אצל גולדשמידט (יו"כ, עמ' 662). כך גם במחזור כ"י לונדון הנזכר לעיל ובמחזור ורמייזא (ב, עמ' 110a).

2. הניקוד במובאות כאן הוא כמצוי בסידורים ומחזורים המצויים.
3. גולדשמידט, סליחות פולין, עמ' קסה; גולדשמידט, סליחות ליטא, עמ' קפ. סליחה זו נכללה במהדורת יונה דוד לשירי זכריה (ירושלים תשל"ב, עמ' 23), ומנקה, ישראל בן-דוד, ניקד: שְׁוֹעָה; ור' הערה 10 להלן.
4. ר' אוצר התפלות, ב, עמ' 118; ור' בן-דוד, עמ' 236, שציין לניקוד זה שבמהדורת בער ובסידור אוצר התפלות ודחהו; ור' עוד הערה 10 להלן.
5. כך במחזורים המצויים, בהוספת מילת "מלך" בראש השורה.
6. המובא כאן ולהלן מכרך ב של מחזור ורמייזא לא הובא אצל אלדר, שכן לא נכלל כרך ב של מחזור זה בתחום עיונו (יעוין ברשימת כתבי היד שבחיבורו: אלדר, ב, עמ' 27). על טיב כרך ב, השונה מטיבו של כרך א, ר' דברי מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק ורמייזא", לשוננו כט (תשכ"ח), עמ' 28 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל ואל, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 303).

ד. בפיוטו של ר' אלעזר הקליר "אמרתי לפושעים" לשחרית של יום הכיפורים: קְבַלְתִּי שְׁוֹעָה (גולדשמידט, יו"כ, עמ' 303).⁷

ה. בפיוטו של ר' אלעזר הקליר "אחות אשר לך כספת" לשחרית של שמיני עצרת:⁸ רָגְשׁוּ שְׂבָעָה וְשָׂבָעָה / עוֹלָזִים בְּבֵית שְׁוֹעָה. כך אצל גולדשמידט—פרנקל (סוכות, עמ' 378), כך בקטע גניזה (ENA 3078.1),⁹ וכך (שְׁוֹעָה) במחזור ורמייזא (ב, עמ' 184).

נסתפק בדוגמאות ספורות אלו המעמידות כללו של דבר: ניקוד שְׁוֹעָה, כהרגלנו, ניקוד מושרש הוא, בן כשמונה מאות שנה לפחות. מה שהעמידו המילונים בדיון העמידו, ולא בדו צורה זו מלבם.¹⁰

עתה, משנתברר לנו שצורת הנפרד שְׁוֹעָה צורה מושרשת היא בעלת מסורת איתנה, יש לברר מה היא צורת הריבוי שלה.

צורת ריבוי של שְׁוֹעָה אינה במקרא כלל, לא בנפרד ולא בנסמך, ואף בספרות חז"ל לא מצאנוה. לראשונה היא עולה בפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ולאחריו בפיוטים מאוחרים יותר, ואף כאן מאותם פיוטים שחדרו אל מחזור התפילה יכולים אנו להפיק מסורת הגייה מהלכת.

אלא עד שאנו תרים אחר צורת הריבוי של מילה זו הבאה בניקוד, יש לכאורה מקום לתמוה מה שאלה יש כאן. הלוא הצורה שְׁוֹעָה שקולה במשקל ידוע שריבוי ידוע. משקל פֶּעֱלָה/פֶּעֱלָה ריבוי כידוע פֶּעֱלוֹת: מְלָפָה – מְלָכוֹת, שְׂמָלָה – שְׂמָלוֹת,

7. במחזור ורמייזא (ב, עמ' 115a) לא נמצאה שורה זו, שכן אין הפיוט נמצא שם בשלמותו אלא רק בתחילה וסוף: שורות א–ג, ש–ת. במחזורים המצויים אין פיוט זה כלל.

8. ברוב קהילות אשכנז חדלו במהלך הזמן לומר את הפיוט לשחרית של שמיני עצרת, ובמנהג אשכנז המזרחי הוא לא נאמר מעולם (ר' גולדשמידט—פרנקל, סוכות, עמ' לו). לפיכך לא נמצא פיוט זה במחזורי אשכנז הנרפסים.

9. במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית הותקן פיוט זה פי קטע הגניזה הזה, ויש במאגר עדויות נוספות לניקוד שְׁוֹעָה בפיוט.

10. בן-דוד (עמ' 236–237) קבע שצורת הנפרד צריכה להיות שְׁוֹעָה, ואף ניקד כך, כאמור, הלכה למעשה בפיוט שבא לידו לנקדו (ר' הערה 3 לעיל). אל ניקוד זה הגיע משיקולי חריזה באותו מקום אחר שנזדמן לו לנקדו, וכן מתוך ראיית צורת שְׁוֹעָה מנוגדת לדרכי הפונולוגיה של העברית המקראית, שאינה מקיימת בדרך כלל דיפתונג aw. עוד הוסיף נימוק שלישי, והוא ראיית המשקל ומשמעו: משקל פֶּעֱלָה מרובות בו מילים שעניינן השמעת קול: זְעָקָה, נֶאֱקָה, צִעֲקָה ועוד, ונקל אפוא להוסיף על מילים אלו גם את שְׁוֹעָה. נימוקים אלו, גם אם יפים הם ונאה להעמיד על יסודם עיון תאורטי, קשה לרחות מכוחם צורה מהלכת שיסודה במסורת הגייה מושרשת שאינה מכירה אלא שְׁוֹעָה ולהעמיד תחתיה צורה חסרת מסורת הנשענת על שיקולי דקדוק בלבד. ואכן לא ראינו מילון מן המילונים או ספר מספרי שימוש, בין אלו המיוחדים ללשון המקרא או ללשון חז"ל ובין אלו הכוללים את העברית לדורותיה – חדשים גם ישנים, המעמיד את הצורה שְׁוֹעָה.

דְּמָעָה – דְּמָעוֹת, ועוד כיוצא בזה הרבה. אם כן דין הוא שריבוי שְׁעָה יהא שְׁעוֹת, שכך שורת הדקדוק, גם דקדוק ימינו, נותנת (לעניין דקדוק ימינו נשוב להלן). ואולם מתברר שמה שעולה לכאורה משורת דין הדקדוק אינו עולה ממסורת חיה של קריאת מילה זו בפיוט שבתפילה כפי שמעמידים בפנינו סידורים ומחזורים קדומים ומאוחרים.

מילה זו, כצורת ריבוי נפרד, ובצורה שְׁעוֹת, עולה בכמה מקומות בסדר התפילה האשכנזי, ואצ"ן כאן לשגורים שבהם:

א. בהושענא "אל למושעות", שהיא מפיטי הושענות לחג הסוכות המיוחסים לר' אלעזר הקליר ושמנהג אשכנז אימצם, אנו מוצאים: גְּשִׁים [=ניגשים] בְּשְׁעוֹת, ולהלן: כּוֹרְעִיךָ בְּשְׁעוֹת. כך, שְׁעוֹת, ננקד בסידורים ובמחזורים המצויים, וכך מצוי בפיותיהם של המתפללים. כך גם במחזור ורמייזא (ב, עמ' 201), וכך במחזור אוקספורד (בודליאנה

(Mich. 617),¹¹ וכך אף במחזור היידנהיים (סוכות, סדר הושענות, ה ע"ב).¹²

ב. בפיוט "מעשה אלהינו" למשל בן קלונימוס לשחרית של יום הכיפורים: שוֹמְעַ שְׁעוֹת / שוֹעָה עַרְךָ שְׁעוֹת. אף זה כך הוא במחזורים המצויים ובפיות המתפללים.

כך הוא גם במחזורים מדוקדקים כמחזורו של היידנהיים (יו"כ, שחרית, מג ע"ב) וכמחזור גולדשמידט (יו"כ, עמ' 137), וכך כבר במחזור ורמייזא (ב, עמ' 82).

ג. בפיוט "ברח דודי" לר' שמעון בר יצחק, שאומרים האשכנזים בשבת חול המועד פסח:¹³ עֲלִיךָ נְשַׁפֹּךְ שִׁיחַ¹⁴ שְׁעוֹת. כך במחזורים המצויים, כך – שְׁעוֹת – במחזור אוקספורד הנזכר לעיל, כך במחזור ורמייזא (א, עמ' 75), וכך למשל גם במחזור אוגסבורג רצ"ו ועוד.

אכן חריגה של ממש יש כאן מדקדוק המקרא, שעל פיו, כאמור, מתבקש שְׁעוֹת. ובאמת יש בעלי סידורים ומחזורים שניקדו כך, בוודאי מתוך דבקות בדקדוק המקרא. כך הוא למשל בסידור פראג רע"ט, בפיוט "אל למושעות" שהבאנו לעיל, וכך גם במחזור גולדשמידט – פרנקל (סוכות, עמ' 173), וכן במחזור זה בפיוט "ברח דודי" (פרנקל, פסח, עמ' 330).¹⁵

והנה על ההתרוצצות בניקוד צורת ריבוי זו יש לנו עדות מפורשת מידי של ר' שבתי סופר (רש"ס), בעל הסידור המדוקדק והמוער בן המאה השבע-עשרה.¹⁶ בסידורו העמיד מילה זו שבסדר הושענות בצורת שְׁעוֹת: גְּשִׁים בְּשְׁעוֹת, כּוֹרְעִיךָ בְּשְׁעוֹת

11. כמצוין אצל אלדר, ב, עמ' 142.

12. ציין לו ס"ן בסידור רש"ס, מבוא, עמ' רעב.

13. והוא אחד משלושה פיוטי "ברח דודי". השניים האחרים הם לימים א' וב' של פסח.

14. בנוסחים ישנים: נתחנן בשיח; נתחנן שיח.

15. ור' לעיל שבמחזור גולדשמידט ליום הכיפורים ננקד שְׁעוֹת, כמצוי.

16. ר' עליו במאמרי "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהם", לשוננו סב (תשנ"ט),

עמ' 257–283 ובעיקר עמ' 258–259, והספרות המובאת שם.

(סידור רש"ס, ג, עמ' 737–738). את שתי ההופעות האלה ליווה בהערות מפורשות באשר לצורה, וזה לשון הערתו על ההופעה השנייה (שם, עמ' 738):

בסדורים שלנו נקדה הבי"ת בחיר"ק והשי"ן בשב"א והוי"ו בקמ"ץ [=בְּשׁוֹעוֹת] אבל בסידורי קלף נקדה הבי"ת בשב"א והשי"ן בפת"ח והוי"ו בשב"א נח [=בְּשׁוֹעוֹת] והוא הנכון כי השם הנפרד מזה הוא שועה השי"ן בפת"ח והוי"ו בשב"א נח [=שׁוֹעָה], ובסמוך תהפך ה"א הנקבה לתי"ו כמו ותעל שועת העיר השמים (שמואל א' ה') וכן בכינוי היחיד ושועתי לפניך¹⁷ תבא (תלים י"ח) ובכינוי הרבים ותעל שועתם אל האלדים (שמות ב'), ככולם השי"ן בפת"ח והוי"ו בשב"א נח [=שׁוֹעָה, שׁוֹעָתִי, שׁוֹעָתָם], ולא נמצא בכל המקרא השי"ן בשב"א והוי"ו בקמ"ץ [=שׁוֹעָה], לכן נראה לי כי נקוד סדורים שלנו הוא טעות גמור.

ביכר רש"ס את הצורה שׁוֹעוֹת על פני שׁוֹעוֹת. אמנם טענה מופרכת טען כאן בקבעו שצורת שׁוֹעוֹת לא תיתכן מאחר שלא נמצאה במקרא צורת שׁוֹעָה, שהרי מצד דקדוק לשון המקרא אין יסוד לומר שצורת שׁוֹעוֹת היא צורת ריבוי של שׁוֹעָה דווקא ולא של שׁוֹעָה ושריבויה של שׁוֹעָה חייב להיות שׁוֹעוֹת, שכן דקדוק המקרא אינו מורה כן, כמובן. אך לא דעתו על טעמו ונימוקו חשובה כאן כי אם עדותו, שממנה עולה שבסידורים הנפוצים בזמנו ננקד דווקא שׁוֹעוֹת בעוד ש"בסידורי קלף" ננקד שׁוֹעוֹת. אמירה זו מאשרת גם את הממצא שהראינו לעיל – בסידור דפוס פראג רע"ט, שסידורים כיוצא בו היו ידועים לרש"ס,¹⁸ ננקד שׁוֹעוֹת, ובסידורים קדומים שבכתב יד, ובראשם מחזור ורמייזא הנזכר, אנו מוצאים שׁוֹעוֹת.¹⁹

צורת שׁוֹעוֹת, שעדותה איתנה, פרט אחד היא בשורה של צורות במשקל זה שהעברית מקיימת בהן זה מאות בשנים דרך ריבוי שלם במשקל פְּעֻלוֹת (וכדרך המלך בארמית)

17. צ"ל: לפניו.

18. בהקדמתו לסידורו מזכיר רש"ס עשרות סידורים וחיבורים אחרים שהיו לנגד עיניו, ובהם גם "סדור שהגיה מהר"ר אברהם מפראג ונדפס שם שנת רע"ו" (סידור רש"ס, א, עמ' 93; ור' הערת סך בכרך ב, עמ' רי הערה 35).

19. בער ניקד בסידורו (עמ' 369) בְּשׁוֹעוֹת, בוי"ו דגושה, כנראה מתוך רצון להימלט מן הקושי הדקדוקי, ולא העיר בו דבר; ור' גם מה שציין סך בסידור רש"ס, מבוא, עמ' רעב. כנזכר לעיל, בצורת היחיד נקט בער את הצורה שׁוֹעָה המקובלת. סך אף הציע שם לפרש את בְּשׁוֹעוֹת כקיצור של "בשועותיהם" או "בשועות גשים", והכול מתוך רצון לצאת ידי חובת הדקדוק שנעלמה לכאורה מעיניו של רש"ס כאן. השערה זו רחוקה היא מאוד ומתעלמת משאר צורות שׁוֹעוֹת שבפיוטים. באוצר התפלות (ב, סדר הושענות, ד ע"ב – ה ע"א): גְּשִׁים בְּשׁוֹעוֹת – בלא דגש, ומיד להלן: כוֹרְעֵיךְ בְּשׁוֹעוֹת – בדגש. כך גם בסידור ומחזור "רינת ישראל", מהדורת שלמה טל.

ולא דרך של ריבוי שבור בשווא וקמץ – פְּעֻלוֹת – שהיא דרך העברית הקלאסית. אלדר (ב, עמ' 136 ואילך) צייין לצורות כאלה במחזורי אשכנז הקדומים שעד סוף המאה השלוש-עשרה: קְצָבוֹת מִן קְצָבָה, צְחָנוֹת (= צְחָנוֹת/צְחָנוֹת) מִן צְחָנָה וכן שׁוּעָה – שׁוּעוֹת שבנידוננו, ועליהן אפשר להוסיף מן הספרות הרבנית וזולתה עוד צורות ריבוי שלא נמצאו בעברית הקלאסית ושנשתגרה בהן קריאה, לפחות באשכנז, על דרך הריבוי השלם – מהן צורות שבדרך הטבע מצאו את דרכן אל מילוני העברית שתיעדו ואף ציינו את צורתן כך באפרט הדקדוקי המלווה את הערכים,²⁰ ומהן צורות שנשתקעו בצורתן זו בדיבור החי של הדורות האחרונים וספק אם יש אדם המשמיע אותן בצורתן התקנית המתבקשת.

עניין זה של הצורה התקנית המתבקשת צריך ביאור:

התקן הדקדוקי לעניין ריבויים של השמות הנקביים במשקלים פְּעֻלָּה, פְּעֻלָּה, פְּעֻלָּה קובע שתי דרכים של ריבוי, משקל ודרך ריבוי: משקל פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה ריבוי ריבוי שבור, פְּעֻלוֹת, ומשקל פְּעֻלָּה ריבוי ריבוי שלם, פְּעֻלוֹת, כלומר בהשארת דמות המשקל על כנה ובלא שבירתה. לפיכך: מְלֻכָּה – מְלֻכוֹת, כְּבֻשָּׁה – כְּבֻשׁוֹת, מְלֻגָּה – מְלֻגוֹת לעומת חֻלְצָה – חֻלְצוֹת, כְּמִתָּה – כְּמִתּוֹת. זה הכלל כפי שקבעתו האקדמיה ללשון העברית, היינו זה התקן.²¹ באמת, כלל זה לא הניחה אותה האקדמיה מלכתחילה במועד אחד וככלל אחד. מבחינת סדר הזמנים שני כללים יש כאן שנתקבלו בשני מועדים שונים ובהפרש של אחת-עשרה שנים.²² ואולם מכיוון שמבחינה היסטורית שלושה משקלים אלו אינם אלא בני גווניו של משקל אחד, יש מקום לדון בהם יחד ובראייה אחת, מה גם שבעברית הקלאסית אכן דין אחד להם, ולא כפי שהוא בעברית התקנית של ימינו.

וזה פירושו של דבר: כלל זה כפי שהוא חלוק לשני ענפיו, מְלֻכָּה – מְלֻכוֹת, מְלֻגָּה – מְלֻגוֹת לעומת חֻלְצָה – חֻלְצוֹת, כְּמִתָּה – כְּמִתּוֹת, אין לו אחיזה, בחלוקה זו, בדקדוקה של העברית הקלאסית. מה שנשען בו על העברית הקלאסית הוא הענף הראשון בלבד, היינו ריבויים של השמות במשקל פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה. כך אכן במקרא: מְלֻכוֹת, כְּבֻשׁוֹת, דְּמֻעוֹת ועוד, וכך גם בלשון חז"ל כעולה מכתבי יד טובים מנוקדים של

20. 'ור' דברי אלדר (ב, עמ' 144) על המצוי במילונים, שהוא פרי חוסר האחידות בזה במסורות ובמסורות השונות.

21. אין לכלל זה אלא שני יוצאים מן הכלל – אחד בכל ענף. דְּיִסָּה ריבוי ריבוי שלם: דְּיִסוֹת, וְחֻרְבָּה ריבוי ריבוי שבור: חֻרְבוֹת.

22. ההחלטה בדבר פְּעֻלָּה – פְּעֻלוֹת התקבלה בישיבה קפ"ט של האקדמיה מיום כ"ז בטבת תשמ"ט (4 בינואר 1989), וההחלטה בדבר פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה – פְּעֻלוֹת בישיבה ר"ו מיום י"א בטבת תש"ס (20 בדצמבר 1999). אכן בחוברת ההחלטות בדקדוק של האקדמיה נערכו שתי החלטות אלו, כדין, לסעיף אחד בן שני סעיפי משנה: החלטות האקדמיה בדקדוק, מהדורה שנייה, לשוננו לעם, חוברת מיוחדת, תשי"ז תשס"ז, עמ' 44 (סעיף 2.1.6).

המשנה.²³ אך דרך זו של העברית הקלאסית היא גם הדרך באשר לשמות שבמשקל פְּעֻלָּה: ריבוייה של עֲרָלָה במקרא הוא עֲרָלוֹת, ריבוייה של טְמָאָה במשנה על פי כתבי יד טובים מנוקדים הוא טְמָאוֹת, וכן חֲלִיָּה – חֲלִיּוֹת ועוד. אילו היה התקן הדקדוקי של ימינו נקבע גם לגבי משקל זה על פי קו העברית הקלאסית, וכדרך שנקבע לגבי פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה, כי אז צריך היה להיקבע חֲלָצָה – חֲלָצוֹת, כְּמָתָה – כְּמָתוֹת, יִזְמָה – יִזְמוֹת וכיוצא בזה. ומפני מה לא נקבע כך? לא מפני שנעלמה ממניחי התקן דרך העברית הקלאסית בזה, אלא מפני שכך, בריבוי שלם, חֲלָצוֹת וכדומה, שגור בלשון, ולא ביקשו ללכת בזה נגד השגור בלשון. שגירות לשון זו יסודותיה בהגייה המהלכת זה דורות הן במסורת האשכנזית והן בחלק ממסורותיהן של בני העדות האחרות.²⁴ ואולם, כאמור, לא זו דרכו של התקן בן ימינו באשר לענף פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה. כאן לא נקבע הכלל על פי השגור בלשון. צורות שגורות כמו אֶסְלוֹת, בְּטָנוֹת, דְּשׁוֹת, מְלָגוֹת, פְּטָמוֹת, פְּרוֹוֹת, עֲלוֹת, קְסָרוֹת ועוד נחשבות שגירות (או בלשון נקייה יותר – צורות לא תקינות). אין צריך לומר שצורות אלו אינן נשמעות בפיותיהם של עילגי לשון דווקא; משכילים בעלי לשון טובה, רהוטה ואף עשירה משמיעים אותן, כולן או חלקן, ואף מפיהם לא תישמע, למשל, צורה דוגמת פְּרוֹוֹת, עֲלוֹת.

ומתברר שגם בעניין זה העברית השגורה בימינו לא צמחה יש מאין, אלא יש בה המשך למסורת הגייה שהונחלה לה מן הנוהג בדורות קודמים. הצורה שְׁוֹעוֹת שהועלתה כאן, גם בתיעוד שגילו כשבע מאות וחמישים שנה, מעידה על דרך זו, והיא פרט אחד בכלל שמות לא מעטים הנוהגים כך. כאמור, על דרך זו נמצא במסורת הקדם-אשכנזית גם קְצָבוֹת ועוד, ועל דרך זו אפשר למצוא שמות נוספים גם בדורות מאוחרים יותר, כעולה מדפוס חיבורים מצויים²⁵ שהעיון בהם השפיע על לשון התרבות העברית עוד בימים שעברית חיה לא הייתה עברית של דיבור פה אלא של תרבות בלבד. נציין כאן כמה מהם.²⁶

23. לא מצאתי בכ"י קאופמן למשנה צורה על דרך הריבוי השלם מלבד הצורה שְׁוֹרוֹת (בכורות ז, ב; בדפוסים: שדראות), שממנה עולה דרך הארמית לא רק בצורת הריבוי כי אם בצורת המילה גופה, בדל"ת. הצורה העברית המקורית היא שוּרָה, בז"ן. על הצורה ועל הניקוד בסגול ר' אלדר, ב, עמ' 143 והספרות שצוינה שם. עם זאת יצוין למילה עֲגָלָה, שצורת ריבוייה בכ"י קאופמן היא עֲגָלוֹת (סוטה ט, ב), אך בכ"י פרמה: עֲגָלוֹת – הוטל כאן סגול בעי"ן בטקסט שאינו מנוקד. אף בדפוס ליוורנו: עֲגָלוֹת.

24. ר' הדיון בישיבה קפ"ט של האקדמיה, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית לה–לו (תשנ"ב), עמ' 123, ובעיקר דברי פרופ' משה ברי-אשר שם באשר למצוי בעברית הקלאסית מזה ובמסורות העדות מזה (ור' גם חיבורו: פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה [עדה ולשון, ו], ירושלים תש"ם, עמ' 87).

25. מצויים דווקא, שהם עדות למה שהפך להיות מקובל בלשון והם גופם משפיעים על שגירות הלשון.

26. מהם כבר הזכיר לפני שנים הרבה י' אבינרי, "דרכי הלשון העברית בארץ-ישראל, פרק שני:

ריבוי של פֶּטְמָה מקובל בלשון הדיבור פֶּטְמוֹת. והנה כך, בכתב פִּיטְמוֹת, נמצא למשל ברפוסים המצויים²⁷ של הטור, בחלק אורה חיים, סימן תרמח, המדבר באתרוגים "שלא היה להם פיטמות מעולם ואין נפסלים בכך", וכך הוא גם בבית יוסף שם (ד"ה ומ"ש להכשיר): "מכיון שיש אתרוגים שלא היו להם אותן פיטמות מתחלת ברייתן". גם ריבוי פֶּרְכָה, שעל פי התקן צריך להיות פֶּרְכוֹת, נמצא בספרות הרבנית בדמות פִּירְכוֹת, כגון "נתיישבו הפירכות" ועוד, וכדוגמאות המובאות במילונו של בן־יהודה; וכיוצא בזה ימצא המעיין בספרות ההלכה גם מאות הופעות של צורת ריבוי נפרד סירכות (סוג של פגם בריאה), וכגון מה שנמצא במשנה תורה לרמב"ם (הלכות שחיטה יא, ה-ו), הן ברפוסים שלנו והן בכתבי יד ורפוסים קדומים, ואף בניקוד: סִרְכוֹת, סִרְכוֹת.²⁸ בוודאי לא ייפלא אף על ביאליק שכתב בשירו "לא ידע איש מי היא": וְאָבוֹת וְאִמּוֹת / לֹא־יִשְׁנוּ בְּלִילוֹת / פִּי תַעֲזוּ חֲתָנֵיהֶם בְּסִמְטוֹת אֶפְלוֹת, וכן להלן, בבית המנוגד: וְתִשְׁבֵּת צִהְלָה / מִסִּמְטוֹת אֶפְלוֹת / וְאָבוֹת וְאִמּוֹת יִשְׁנִים בְּלִילוֹת.²⁹ ואף נתן אתלרמן החזיק בצורה זו, ובצירוף זה עצמו, בכתבו בשורות המסיימות את הפזמון "ילדי הפקר": "מִחְנֵנוּ עוֹד יִרְבּ / עוֹד יִגְיעוּ לִילוֹת – / אֶז נִטְרָף פֶּהֶם טָרָף / בְּסִמְטוֹת אֶפְלוֹת"³⁰ – מסורת לשונם המעמידה מילים כמשקל זה בריבוי שלם הפיקה מקולמוסם את הצורה סִמְטוֹת באופן טבעי (אכן בלשון הכללית מקובלת צורת הריבוי המקבילה סִמְטָאוֹת³¹). וכיוון שבמסורת אשכנזית אנו עוסקים אי אפשר שלא להזכיר את צורת הריבוי של שְׁמָחָה – שְׁמָחוֹת, וכפי שהוא נמצא

שם־העצם, "לשוננו ב (תר"ץ), עמ' 296. ועוד חזר לעניין זה כמה פעמים ולבסוף בספרו: יד הלשון, תל־אביב תשכ"ה, עמ' 520; שם הציע בפירושו להתיר דרך ריבוי זו לגבי מילים שהוא כינה "תלמודיות".

27. ברפוסים ישנים יש כאן גרסאות אחרות המעמידות את המילה בלשון יחיד.
28. כך במשנה תורה כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים Heb. 4° 1447, המיוחס לאמצע המאה החמש־עשרה.
29. כל כתיב ח. נ. ביאליק ומבחר תרגומיו, ספר ראשון: שירים, תל־אביב תרפ"ו, עמ' רסד–רסה. ואכן השיג א' אברונין על צורה זו; ר' מאמרו "הלשון בשירי ח. נ. ביאליק", לשוננו ה (תרצ"ג), עמ' 31 (צ"ן להשגה זו אבינרי, יד הלשון, במקום הנזכר בהערה 26). אין צריך לומר שצורה זו נותרה כפי שהיא בכל מהדורות כתבי ביאליק לרבות המהדורה המחודשת: חיים נחמן ביאליק, השירים, בעריכת א' הולצמן, אור־יהודה תשס"ה, עמ' 366.
30. נ' אתלרמן, פזמונים ושירי זמר, א, תל־אביב 1976, עמ' 42. הפזמון, הידוע יותר על פי שורתו הראשונה: "בין שלוש ובין ארבע", נכתב בשנת 1934 לתכנית השלושים ושש של תאטרון המטאטא; ור' הערותיו של מנחם דורמן שם, עמ' 290–291.
31. וזה גופו ריבוי שלם הוא, ועל דרך הארמית במובהק, בהעמדת תנועת מעבר a לפני צורן הריבוי. וכך גְּמֻלָּאוֹת, פְּתָקָאוֹת, קֶצְבָּאוֹת ועוד, שאילו ביקשנו להעמידן בצורת ריבוי שעל דרך העברית, ועל פי התקן, היינו מחויבים לצורות גְּמֻלוֹת, פְּתָקוֹת, קֶצְבוֹת (והש' קֶצְבוֹת שהובא לעיל מן המסורת הקדם־אשכנזית).

בלשון האיחולים שביידיש: אויף שמחות (קרי: שְׂמֵחֶס). ואל תהי מסורת עברית שנשתקעה ביידיש קלה בעינינו. גופי הלכות של עברית אשכנזית נלמדים ממנה.³² כללו של דבר, אם נדון על פי המצוי והשגור בעברית בת ימינו, על כורחנו נאמר שדרך הריבוי השלם נשמעת הרבה בשמות ממשקל פֻּעְלָה/פְּעָלָה. דרך ריבוי זו עולה ממילא בתודעת הדובר הטבעי, המעדיף שלא במודע את הוספת צורן הריבוי לשם כצורתו, והוא עושה זאת בכל מקום שאין צורת הריבוי השבור מושרשת בעברית מקדמת דנא. המיטיב לדבר עברית יאמר בדרך הטבע שְׂמֵלוֹת, דְּמַעוֹת, שהן צורות מושרשות, אך באותה דרך הטבע הוא יאמר גם פְּרוֹוֹת, קְסָדוֹת, וכך אִם דוברת עברית תתקן את בנה הקטן האומר שְׂמֵלוֹת, אך מן הסתם לא יעלה על דעתה לתקנו באמרו פְּרוֹוֹת. אותה דרך שנייה, של ריבוי שלם, שהעברית בת ימינו סללה לה במילים רבות כדרך המלך, הייתה מהלכת גם במסירות ובמסורות לשון שקדמו לעברית החיה בדורנו, אלא שלא הוכרו אלו ראויות לשמש מופת להעמדת התקן הלשוני. לגבי משקל פֻּעְלָה נתקבל הריבוי פְּעָלוֹת כצורה התקנית כיוון שזהו "מצב שקיים זמן רב"³³ אף על פי שלא כך עולה מלשון המקרא ומלשון חכמים שעל פי כתבי יד טובים. מסורות אחרות הן שהכריעו כאן, יחד עם המצוי בלשוננו, וכפי שהתבטא בעניין זה חבר האקדמיה אפרים ברוידא: "לא יעלה על דעת איש להמציא ריבוי לְחַלְדָּה – חֲלָדוֹת ולחֲצִפָּה – חֲצִפּוֹת".³⁴ לא כן באשר לריבוי של פֻּעְלָה/פְּעָלָה: כאן נאחז התקן אך ורק בעברית הקלאסית ולא במה שעולה מן המצב הלשוני בן ימינו, שהוא המשך למצוי במסורות לשון קדומות יחסית אך מאוחרות למקרא ולמשנה. אכן צריך לומר שמבחינת התפוצה מרובות בעברית הקלאסית צורות ריבוי של שמות במשקל פֻּעְלָה/פְּעָלָה מצורות ריבוי של שמות במשקל פֻּעְלָה. לחץ העברית הקלאסית על דרך הריבוי של משקל פֻּעְלָה אינו גדול אפוא, ודבר זה עושה את ההתעלמות מצורות הריבוי שלו, פְּעָלוֹת, נוחה יותר. מכל מקום המבקש לנקוט את דרכו של מי שקבע "לא יעלה על דעת איש להמציא ריבוי לְחַלְדָּה – חֲלָדוֹת" יכול לומר באותה נשימה גם "לא יעלה על דעת איש להמציא ריבוי לְפָרְוֹה – פְּרוֹוֹת".

שְׁוֹעָה – שְׁוֹעוֹת המצוי במסורת לשוננו כמסורת הגייה מהלכת ונשמעת מדור דור הוא אפוא פרט אחד אך לא יחיד בעניין זה. הוא מצטרף אל סדרה של פרטים המעמידים

32. דרך זו מוכרת בעברית האשכנזית (אם כי לא רק בה) גם בצורות הזכריות של השמות המלעיליים. למשל מסכת עֲרֵכִין (ריבוי של עֲרֵךְ) נקראת כידוע עֲרֵכִין במסורת זו, ודוברי עברית אשכנזים דבקו בצורה זו גם בדיבורם (ר' עתה גם שפה קמה, בעריכת ס' ברק ור' גדיש, ירושלים תשס"ט, עמ' 143 מס' 274).

33. דברי נשיא האקדמיה, פרופ' יהושע בלאו, בישיבת האקדמיה הנוכרת בהערה 24.

34. ר' שם.

בעצמם כלל המציב את השמות ממשקל פֶּעֱלָה/פֶּעֱלָה בשתי קבוצות – הקבוצה המקיימת את הריבוי השבור פֶּעֱלוֹת, ובה בעיקר השמות המוכרים כך מן העברית הקלאסית ושלא נוסדה בהם מעולם מסורת אחרת (שְׁמֵלָה – שְׁמֵלוֹת, דְּמָעָה – דְּמָעוֹת ועוד), וכנגדה הקבוצה המקיימת ריבוי שלם, ובה בעיקר שמות דוגמת פְּרָוָה – פְּרָוּוֹת, קִסְדָּה – קִסְדוֹת, שהעברית הקלאסית (המקראית בעיקרה) לא העמידה אותם כלל או שלא העמידה בהם צורות ריבוי. קו זה אינו חדש. בהנהגתו ממשיכה העברית החדשה את המצוי במסורתיה של הלשון זה כאלף שנה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אוצר התפלות = סדור אוצר התפלות [...] [מאת] אריה ליב גורדון, א–ב, וילנה תרע"ה (דפוס צילום: ירושלים תש"ך)

אלדר = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם־אשכנזית – מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א–ב (עדה ולשון, ד–ה), ירושלים תשל"ט
בן־דוד = י' בן־דוד, "צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד ובריבוי", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 229–240

בער, סידור = סדר עבודת ישראל כולל התפלות והברכות לכל השנה [...] הכל מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף דוב המכונה דר' זליגמן בער, רדלהיים תרכ"ח

בער, סליחות = הסליחות לכל השנה לפי מנהג האשכנזים, מסודרות ומוגהות היטב על ידי יצחק בן אריה יוסף דב S. Baer, רדלהיים תרכ"ה
גולדשמידט, יו"כ = מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם [...] מוגה, מעובד ומבואר בידי דניאל [...] גולדשמידט, כךך ב: יום כיפור, ירושלים תשל"ל

גולדשמידט, סליחות ליטא = סדר הסליחות כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל, מוגה ומבואר בידי דניאל [...] גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה
גולדשמידט, סליחות פולין = סדר הסליחות כמנהג פולין ורוב הקהילות בארץ ישראל, מוגה ומבואר בידי דניאל [...] גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה
גולדשמידט–פרנקל, סוכות = מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מוגה מעובד ומבואר בידי דניאל גולדשמידט, הושלם בידי יונה פרנקל, ירושלים תשמ"א

היידנהיים, יו"כ = ספר קרובות הוא מחזור ליום כפור [...] מאתי וולף [...] היידנהיים, רדלהיים תק"ס

היידנהיים, סוכות = מחזור [...] ליום ראשון ושני של סוכות עם סדר ההושענות מאתי וולף [...] היידנהיים, רדלהיים תק"ס

סידור רש"ס = י' סין, ד' יצחקי וד' סלמון (מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר,
א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב
סידור רש"ס, מבוא = י' סין, מבוא ליקוטים מלואים ונספחות לסדור מהרש"ס,
בלטימור תשס"ב
פרנקל, פסח = מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מוגה מעובד ומבואר
בידי יונה פרנקל, ירושלים תשנ"ג